

Prestiž povolání v České republice v roce 1992*

MILAN TUČEK**
PAVEL MACHONIN

Occupational Prestige in the Czech Republic in 1992

Abstract: Two principal assumptions concerning occupational prestige in East-European countries are elaborated and tested on empirical data. First, the assumption that state socialism has brought significant deviations in national prestige scales from the scales typical for industrial nations with market economies. Second, the assumption that post-communist social transformation is supposed to bring the national prestige scales of the former communist countries closer to the international standard is examined. The prestige scale measured in 1992 is compared both with national prestige scales of 1967, 1984 and 1990 and with Treiman's Standard international prestige scale. The conclusion is reached that the Czech national occupational prestige scale is getting closer to the international scale during the transformation, but its deviation from the scale typical for advanced industrial nations with market economies is still significant. Other analyses show that, in general, prestige is increasing for occupations traditionally connected with "human capital" (education) and with the complexity of work, and that this tendency is evidently stronger than the tendency of these attributes to predict higher wages or income. *Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 367-382)*

Úvodní poznámky

Výzkum prestiže povolání patří k základním tématům empirických výzkumů. První výzkumy se uskutečnily již ve dvacátých letech (T. H. Stevenson v roce 1911 a G. Counts v roce 1925 - blíže viz např. Barber [1957], Svalastoga [1959]). I v předválečném Československu bylo uskutečněno rozsáhlé empirické šetření na vzorku 914 respondentů, které bylo podkladem pro monografii A. Obrdlíka *Povolání a veřejné blaho* [Obrdlík 1937]. V poválečném období následovala velice známá studie NORC (National Options Research Center) *Práce a povolání* [Hatt 1947], která vlastně vymezila obsah i metodiku většiny dalších výzkumů v dané oblasti a položila základ ke všem komparativním studiím. Průkopníky v tomto směru byli A. Inkeles a P. H. Rossi [1956], kteří navíc obohatili výzkum prestiže o teorii strukturálního a kulturologického uchopení dané problematiky. Shrnující práci v oblasti komparace prestižních škál z řady národních výzkumů provedl D. J. Treiman [1977], který na základě těchto srovnání vytvořil mezinárodní standardní škálu prestiže povolání [ISCO 1969].

*) Výzkum, o jehož výsledky se opírá tato stať, byl realizován s podporou grantu (č. 82801), uděleného Grantovou agenturou AV ČR.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 253, fax (02) 2422 02 78, E-mail tucek@cspgias11.bitnet.

Výzkum prestiže povolání sleduje obvykle následující cíle: a) deskriptivní, tj. čistě popisné zachycení hierarchie prestiže profesí v určitém okamžiku, b) komparační v čase, tj. porovnání vývoje prestiže v určité časové řadě, c) komparační v mezinárodním měřítku, d) determinační a vztahové, tj. souvislost prestiže povolání s dalšími charakteristikami profese, e) strukturální, tj. odhalení hodnotových kritérií, vytvářejících prestižní škálu. (viz např. již citovaná práce D. J. Treimana [1977] nebo studie M. Alestala a H. Uusitala [1980]).

Důležitým rysem výzkumu prestiže povolání je, že se jeho výsledků užívá při diskusi obecných problémů sociální struktury společnosti. Cílem této stati je podat především základní komparační deskripci vývoje vnímání prestižní hierarchie profesí zatím bez větších ambicí, pokud jde o determinační, případně strukturální analýzu. Prestiž povolání chápeme ve dvou vzájemně spjatých sociálních funkcích. Jednak jako projev subjektivní dimenze objektivně existující vertikální sociální diferenciace zaměstnání a profesí, jednak jako relativně ustálenou strukturu duchovních či morálních kompenzací, kterých se jednotlivým povoláním dostává od společnosti, paralelně s kompenzacemi materiálními, za výkon pracovních rolí. V první souvislosti chápeme prestiž jako součást sociálního vědomí, popř. sociální psychiky, a jeho autonomního pohybu, samozřejmě ve vztahu k objektivnímu pohybu socioprofesi struktury. V druhé souvislosti se prestiž profese stává jednou z důležitých objektivních charakteristik sociálního statusu a musí se zkoumat v kontextu problematiky statusové konzistence/inkonzistence. V téže souvislosti může být chápána i jako přibližná míra sociálního statusu.

Předmětem analýzy bude především empirický materiál, zjišťující prestiž 70 profesí. Zjišťování proběhlo jako součást výzkumu "Utváření trhu práce", který na náhodně vybraném reprezentativním souboru ekonomicky aktivní populace ve věku 18-60 let ($N = 1\,597$) provedl v září 1992 v České republice Ústav sociálních a politických věd FSV Univerzity Karlovy (vedoucí výzkumu Pavel Kuchař). Pro seznam 70 profesí a operacionalizaci zjišťování prestiže byly východiskem jednak československé výzkumy z roku 1967 [Machonin 1969] a 1990 [Tuček 1991], jednak jejich doplnění o profese, u nichž se předpokládaly větší změny prestižního zařazení v posledních letech. Výsledky z citovaných výzkumů budou využity v úvahách o změnách, které v dané oblasti proběhly za třicet let i o změnách souvisejících s transformací společnosti. K podobným účelům bude využita i mezinárodní prestižní škála vytvořená v roce 1977 D. J. Treimanem. Porovnání s ní umožní identifikovat národní specifika, jež naše škála vykazuje.

1. Jak se v měnící společnosti mění žebříček prestiže povolání (porovnání škál prestiže 1967, 1990 a 1992)

Přechod naší společnosti k tržnímu hospodářství, revitalizace soukromého sektoru, částečná modernizace a marketizace hospodářství, vstup zahraničního kapitálu, reorientace ekonomiky na západní trhy atd. na straně jedné a úpadek řady tradičních výrobních a celých odvětví na straně druhé má za následek značný pohyb pracovní síly. Během tří let vznikla početná vrstva drobných a středních

podnikatelů¹ (včetně podnikatelů na "vedlejší" pracovní úvazek), dynamický vývoj zaznamenalo bankovníctví, peněžnictví, služby spojené s turistikou, automobilová doprava, narostla státní správa atd. Pro velké skupiny lidí to znamenalo buď osamostatnění, nebo změnu zaměstnání a často i podstatnou změnu profese.² Tento reálný pohyb, socioprofesionální mobilita jednotlivců i celých skupin, vytváří novou, novým ekonomickým podmínkám odpovídající socioprofesionální, případně třídní strukturu společnosti. V české společnosti existoval nenaplněný volný prostor (v oblasti služeb) a kvalifikačně profesní potenciál umožňující dosavadní transformační přerody. Tato okolnost spolu s jinými příčinami působí na dosavadní nízkou míru nezaměstnanosti, malý zájem o rekvalifikaci, bezproblémový vstup mládeže na trh práce atd.

Pohyb v socioprofesionální oblasti (v oblasti vlastnických struktur, společenské dělby práce, segmentace pracovního trhu, příjmových relací apod.) nachází své vyjádření ve změnách prestiže některých povolání a profesí. Zde vlastně také dochází k pohybu, který bychom mohli nazvat "latentní mobilitou". Některé profese prodělávají až závratný vzestup na žebříčku prestiže, některé se naopak propadají dolů. Tato "latentní mobilita" odráží nejen změny na pracovním trhu, změny v příjmech, ve formálním i neformálním mocenském vlivu určitých profesních skupin. Je pochopitelně spojena s hlubokými změnami v základních hodnotových orientacích obyvatelstva, které sebou nese zásadní změna politického a ekonomického systému společnosti.

Je zřejmé, že pohyb profesních skupin na škále prestiže je nejen *důsledkem* transformačních procesů ve společnosti, ale do určité míry také jejich *předpokladem*, to znamená, že je do jisté míry usnadňuje a činí sociálně průchodnými. Určité pohyby na prestižních škálách mohou dokonce předbíhat objektivní statusové postavení jednotlivých profesí. Například vysoká prestiž podnikatelských aktivit má jistě podíl na sociální průchodnosti malé privatizace, restitucí, vydělení bohatší skupiny obyvatelstva.³

1) Počet soukromých podnikatelů koncem roku 1992 se pohyboval kolem 900 tisíc, z toho kolem 400 tisíc si platilo sociální pojištění.

2) Procento lidí, kteří změnili významně profesi v posledních dvou, třech letech po listopadu 1989 se pohybuje kolem 30 až 35 %. Např. v našem posledním reprezentativním výzkumu československé populace *Sociální nerovnosti* z října 1992 (modul ISSP, N = 1 101) došlo k výrazné změně více jak u třetiny ekonomicky aktivních respondentů, přičemž dvě třetiny z nich přešli na zcela jinou práci.

3) Z již citovaného výzkumu *Sociální nerovnosti* víme, že pouze 11,2 % dotazovaných pociťuje určité napětí mezi dělníky a středními vrstvami, 26,5 % konflikt mezi bohatými a chudými. Pro srovnání napětí mezi generacemi pociťuje 19,7 %.

Tabulka 1. Prestiž povolání v roce 1967 (ČSSR)

Pořadí	Skór	Pořadí	Skór
1. Ministr	95	26. Kombajnér mechanizátor	73
2. Ředitel průmyslového podniku	92	27. Strojvůdce	73
3. Lékař specialista	92	28. Učitel 1.- 5. ročník	72
4. Vysokoškolský profesor	91	29. Optik mechanik	72
5. Předseda KNV	89	30. Zednický polír	71
6. Vědecký pracovník	89	31. Universální soustružník	71
7. Ředitel závodu	87	32. Výpravčí	71
8. Spisovatel	87	33. Hotelový číšník	70
9. Provozní inženýr	86	34. Vedoucí samoobsluhy	69
10. Okresní prokurátor	86	35. Kněz, duchovní	66
11. Inženýr agronom	84	36. Zedník	66
12. Herec	84	37. Zámečnick opravář	65
13. Zpěvák tanečních písní	84	38. Brusič nástrojů	64
14. Středoškolský profesor	83	39. Malíř pokojů	64
15. Obvodní lékař	82	40. Ošetřovatel	63
16. Lékárník magistr	82	41. Knihovník veřejné knihovny	63
17. Voják z povolání	81	42. Asfaltér	60
18. Předseda JZD	80	43. Holíč	60
19. Placený pracovník politické organizace	79	44. Průvodčí vlaků	60
20. Stavbyvedoucí	76	45. Obsluhovač benzinové stanice	58
21. Horník rubač	76	46. Poštovní doručovatel	55
22. Televizní opravář	76	47. Člen polní pracovní skupiny JZD	54
23. Vedoucí restaurace	75	48. Závorář	53
24. Příslušník VB	74	49. Hlídač parkoviště aut	50
25. Mistr v průmyslovém podniku	74	50. Pomocný dělník	46

Metodické poznámky:

Hodnocení prestiže se provádělo pomocí pětibodové škály, která byla následně převážena tak, že se výsledný průměrný skór pohybuje v rozmezí od 20 do 100 bodů. Z tohoto důvodu nejsou bodové hodnoty přímo srovnatelné s výsledky ze šetření 1992 a 1990. Co je možné porovnávat, je pořadí profesí, resp. jejich vzájemné rozmístění na žebříčku, i když i zde určité metodické obtíže působí různost seznamů profesí, které dotazovaní v různých letech hodnotili. Údaje jsou dostupné pouze za celek ČSSR; vzhledem ke zkušenostem z šetření z osmdesátých let (příjmové ohodnocení profesí) je možno předpokládat, že případné rozdíly mezi republikami nebyly příliš velké a že uvedená data dostatečně přesně zachycují i situaci v českých zemích. Šetření prestiže prováděné v roce 1990 v celé ČSFR také potvrdilo, že prestižní škály profesí byly v obou republikách více méně shodné.

Co se tedy s "žebříčkem" prestiže základních profesí událo od konce sedmdesátých let? Vzhledem k tomu, že neexistují srovnatelné údaje o obecné prestiži povolání za osmdesátá léta,⁴ jsou data z výzkumu z roku 1967 [Machonin et al. 1969]⁵

⁴) Existoval pouze žebříček profesí vytvořený na základě odhadu spravedlivých příjmů. Dotazovaným byl předložen seznam profesí a položena otázka, jaký by měl být spravedlivý

jediná, která vypovídají o společenské prestiži profesí za toto historické období, pro které byla charakteristická socioprofesionální struktura odpovídající extenzivně industrializované společnosti (včetně industrializovaného zemědělství), s nedostatečně rozvinutým sektorem služeb. Byla to ovšem společnost "reálného socialismu" se všemi typickými znaky: pouze státní a družstevní vlastnictví, plánovitě hospodářství, jediná vládnoucí ideologie atd. Současně to byla společnost, v níž se uskutečnil pokus o ekonomickou reformu a v níž sílila nespokojenost s neefektivností ekonomiky a platovou nivelizací. Jaké vyjádření tato objektivní situace nalezla v oblasti prestiže povolání, ukazuje tabulka 1, kterou jsme převzali z publikace Československá společnost [Machonin et al. 1969: 386].

Prestižní škála v roce 1967 zhruba reflektuje stav stratifikace tehdejší společnosti. Jak ukážeme níže, je ze všech tehdy dostupných škál ze státně socialistických zemí nejbližší později zkonstruované mezinárodní škále. Je však ovlivněna vládnoucí ideologií (význam centralizovaného státního řízení, preference některých, pro tehdejší stupeň industrializace nezbytných dělnických profesí jako horník, kombajnér, podcenění "ideologicky nevhodných" profesí jako kněze apod.). Současně se v ní uplatňuje i reformní ideologický vliv akcentující význam tehdy nedostatečně materiálně odměňovaných špičkových odborníků a kulturní elity a určitá skepse, pokud jde o význam vojáků z povolání, politických pracovníků a příslušníků SNB.

Ve špičce jsou zastoupeny všechny profese vyjadřující nejvyšší pozice jak ve státní správě, tak v řízení státních podniků. Jsou doplněny špičkovými odborníky a kulturní elitou. Následuje skupina "střední" inteligence (ke které se však neřadí učitel obecné školy) a dále skupina profesí reprezentujících nižší článek řízení (odpovědnost, samostatnost, rozhodovací pravomoce). S nimi na stejné úrovni bodového hodnocení jsou buď státní politikou preferovaná zaměstnání (horník, kombajnér), nebo dělnické profese vyžadující vysokou kvalifikaci. Po této skupině následují vesměs manuální profese seřazené podle kvalifikačních předpokladů.

Výjimkou v této stavbě jsou veřejní knihovníci (zřejmě jsou vnímáni jako lidé, kteří evidují výpůjčky knih, tj. "skladníci knih") a učitelé, či spíše učitelky základních škol, jejichž postavení bylo nedocenoeno jak vládnoucí, tak reformní ideologií.

Jaké posuny způsobil listopad 1989, je zjevné z tabulky 2, která zároveň ukazuje při porovnání výsledků 1990/1992, jak se "vychýlené kyvadlo" názorů vrací do stabilnější polohy. V tabulce uvádíme pouze povolání, která byla hodnocena v obou výzkumech. Povolání jsou seřazena podle prestiže zjištěné v roce 1990. Poslední sloupec tabulky uvádí pořadí podle hodnocení v roce 1992.

příjem v každé profesi při odpovídajícím výkonu a bez ohledu na současný příjem. Tato metodika zjišťování určité hierarchie profesí byla užita nejen v sedmdesátých a osmdesátých letech, ale např. i ve výzkumu *Sociální nerovnosti* z roku 1992. Výsledky z těchto šetření porovnáme na závěr této části rozboru.

5) Postojové šetření proběhlo na reprezentativním vzorku 1 431 dospělých mužů, prestiž profesí analyzoval J. Kapr [Kapr 1969].

Tabulka 2. Prestiž povolání v letech 1990 a 1992

1990			1992	
Pořadí	Body		Body	Pořadí
1.	80,6	Lékař na poliklinice	79,2	1.
2.	77,5	Ministr	77,9	2.
3.	74,8	Docent, profesor VŠ	76,8	3.
4.	71,7	Vědec	72,2	4.
5.	70,0	Ředitel podniku	71,4	5.
6.	66,8	Učitel ZDŠ	66,3	7.
7.	66,3	Zdravotní sestra	63,4	8.
8.	65,8	Právník,advokát	69,8	6.
9.	63,4	Horník	51,2	18.
10.	58,7	Agronom	56,4	13.
11.	58,5	Konstruktér, projektant	60,2	9.
12.	57,9	Strojvedoucí	51,2	17.
13.	54,5	Soukromý zemědělec	48,2	20.
14.	54,5	Spisovatel	59,7	10.
15.	53,7	Mistr v továrně	47,5	21.
16.	50,0	Novinář	57,8	11.
17.	48,7	Majitel obchodu	49,9	19.
18.	48,7	Profesionální sportovec	52,1	16.
19.	47,8	Policista	56,9	12.
20.	47,6	Operátor na počítači	53,3	14.
21.	47,6	Zedník	43,3	25.
22.	47,1	Automechanik	45,2	23.
23.	48,5	Traktorista	38,4	32.
24.	45,4	Řidič nákladního auta	40,6	28.
25.	44,9	Soustružník	37,6	33.
26.	44,3	Seřizovač, nástrojař	39,4	31.
27.	43,9	Kněz, duchovní	46,0	22.
28.	43,3	Krejčí	36,7	34.
29.	42,7	Opravář televizorů	40,1	29.
30.	42,3	Účetní	44,7	24.
31.	41,6	Bankovní úředník	52,7	15.
32.	29,5	Sekretářka	36,1	35.
33.	27,9	Voják z povolání	41,4	26.
34.	27,8	Číšník	34,2	36.
35.	27,1	Referent okresního úřadu	39,5	30.
36.	24,0	Uklízečka	19,4	38.
37.	23,4	Pomocný dělník	20,1	37.
38.	20,3	Tajemník politické strany	41,2	27.
39.	18,7	Pouliční prodavač	14,7	39.

Metodické poznámky

- Údaje za rok 1992 jsou za podsoubor respondentů z České republiky (N=891); údaje publikované v Sociologickém časopise 1991/4 [Tuček 1991] jsou za celé Československo.
- Zjišťování prestiže jednotlivých povolání bylo v obou šetřeních shodné: respondent přiděloval každé profesi od 1 do 99 bodů. Proto na rozdíl od údajů z roku 1967 má smysl porovnávat i hodnoty průměrných skóre.

- V roce 1990 bylo hodnoceno 50 profesí, v roce 1992 70 profesí. Při zjišťování prestiže nebyl seznam povolání v roce 1992 prostým rozšířením seznamu z předchozího šetření. Opakuje doslovně pouze 30 povolání, několik dalších povolání je možno považovat za ekvivalentní vyjádření téhož (ve smyslu zjišťování prestiže). Příklad: ředitel průmyslového podniku-ředitel podniku o 2000 zaměstnancích, obvodní lékař, lékařka-lékař na poliklinice, profesor na VŠ-docent, profesor na VŠ.

V prestižní škále roku 1990, tedy krátce po listopadu 1989, došlo oproti roku 1967 k některým změnám odrážejícím změnu politického a ideologického klimatu. Patří k nim relativní vzestup učitele ZDŠ jako představitele řadové inteligence na rozdíl od poněkud zdiskreditovaných spisovatelů a novinářů. Vysoce se oceňují dříve podceňovaná a přitom zodpovědná střední odborná povolání zdravotní sestry a mistra v továrně. Prudce klesá prestiž vojáka z povolání, řadového úředníka a politického pracovníka jako představitelů typické byrokracie předlistopadového režimu. Poměrně vysoko je řazena nová profese soukromého zemědělce. Zhruba uprostřed se umístila profese majitele obchodu. Zajímavé je, že horník se objevuje výše než v roce 1967, kněz a bankovní úředník jsou řazeni nížko. Transformace společnosti i jejího vědomí je teprve na počátku, hodnocení je evidentně rozkolísané. V oblasti manuálních profesí došlo k určitému přerovnání ve prospěch řemesel (živností). Určitá setrvačnost v názorech a postojích veřejnosti se projevila ve stále ještě vysokém hodnocení dělnických výrobních profesí.

Jiná je situace po dvou letech, přesněji na podzim 1992. Na současném žebříčku prestiže nejvíce propadli oproti roku 1990 horníci a traktoristé (pokles o 9 pozic), soustružníci (-8), soukromí zemědělci (-7) a mistři v továrně (-6). Nahoru se naopak propracovali bankovní úředníci (raketový vzestup o 16 pozic), opět tajemníci, tentokrát různých politických stran (+11) a vojáci z povolání (+7), na vážnosti získali policisté (+7) a kupodivu operátoři na počítači (+6).⁶

Výsledná prestižní škála ukazuje, že velká část setrvačnosti společenského vědomí v dané oblasti již byla překonána a že se společnost vyrovnala i s některými extrémními reakcemi, jež byly příznačné pro škálu v roce 1990. Jinými slovy: schéma vyzdvihující profese spojené s extenzivní industrializací země a rovnostářským uspořádáním je většinově odmítnuto a postupně se začíná prosazovat žebříček, který odpovídá spíše stabilizované stratifikaci západní společnosti. Výrazně se prosadilo dělení na bílé a modré límečky. Uvnitř této dichotomie již kritéria hodnocení nejsou tak evidentní a univerzální. V pořadí nemanuálních profesí se prosazuje kvalifikace, řídicí funkce a společenská potřebnost. V manuálních profesích je to do určité míry řemeslo a do určité míry kvalifikační náročnost. Stíny nedávné minulosti dosud lpějí na profesích, jako je voják z povolání, úředník na okrese, i když si svou popřevratovou pozici již částečně vylepšily. Na druhé straně trvající diskuse kolem reforem školství a zdravotnictví zřejmě zvýrazňují viditelnost středního zdravotního personálu a učitelů všech stupňů a udržují je na vysoké pozici.

⁶) Zřejmě zde působí určitá "démonizace" velkých počítačů a počítačů vůbec, případně pojmová neujasněnost a nepřesné představy o práci operátora.

Pomocí složitějších analytických postupů (konkrétně faktorové analýzy) byly zjištěny a porovnány vnitřní struktury obou prestižních škál. Bylo potvrzeno, že škála v roce 1992 má jinou logiku než v roce 1990, což do jisté míry naznačovalo pořadí profesí podle průměrného hodnocení. Pro rok 1992 se vydělily dimenze: kvalifikované dělnické profese, intelektuální profese, veřejně prospěšné profese (lékař, učitel, policista...), správní a politické profese (ministr, referent, voják...) a "nekalé a pomocné" profese (číšník, pouliční prodavač, pomocný dělník...). V roce 1990 to byly následující dimenze: profese fyzické práce, profese duševní práce - vysokoškoláci, profese duševní práce - středoškoláci, správní a politické profese a "mimostrukturní" (ve smyslu situace do roku 1989) povolání (pouliční prodavač, kněz, obchodník). Zatímco dimenze v roce 1990 vycházely v první řadě z nejednotnosti názoru na prestiž fyzické/duševní práce (viz již zmíněná setrvačnost v postojích) a na prestiž vysokoškolského, resp. středoškolského vzdělání, nynější strukturace diferencuje profese na základě určitých obecných sfér společenské práce (výrobní profese, nezbytné obslužné profese, "nekalé a pomocné" profese).

Určité dokreslení zjištěného pohybu společenského vědomí v dané oblasti a zároveň potvrzení správnosti našich interpretací změn v žebříčcích prestiže profesí dokládají výsledky z tzv. odhadů spravedlivých příjmů. Otázky na to, jaký by měl být správný (spravedlivý) příjem bez ohledu na skutečný, a na to, jaká jsou pravidla vytváření příjmu v té které profesi, byly součástí šetření v letech 1966, 1984, 1990 a 1992 (blíže viz poznámka pod tabulkou 3). Přesto, že se seznamy hodnocených profesí od sebe v každém výzkumu výrazně lišily a tudíž je metodicky obtížné komparovat mezi sebou např. celkový rozsah spravedlivé příjmové diferenciaci, údaje v tabulce 3 jsou dostatečně přesvědčivé.

Tabulka 3. Spravedlivé příjmy vybraných profesí v letech 1966, 1984, 1990 a 1992
(průměrné hodnoty za Československo v Kčs)

	1966	1984	1990	1992
nekvalifikovaný dělník	-	2 272	2 677	4 253
kvalifikovaný dělník	1 761	2 940	-	6 438
automechanik	-	2 874	4 297	-
horník	2 484	5 376	7 583	-
mistr v továrně	1 907	3 236	4 398	-
vlastník malého obchodu	-	-	4 930	10 392
učitel ZDŠ	-	2 633	4 298	-
zdravotní sestra	1 387	-	4 095	-
lékař	2 528	3 539	6 790	9 906
ředitel většího podniku	-	5 154	7 837	17 433

Poznámky k tabulce:

- 1966: monotematický výzkum prestiže, informace viz [Brenner, Hrouda 1967].
- 1984: postojové šetření v projektu Třídní a sociální struktura, J. Linhart a kol., ÚFS ČSAV, reprezentativní výběr osob nad 15 let, N = 3 543.
- 1990: výzkum Sociální nerovnosti a prestiž povolání [Tuček 1991].

- 1992: mezinárodní výzkum Sociální nerovnosti (modul ISSP), SoÚ ČSAV, říjen 1992, reprezentativní soubor 18-65 let, N = 1 101).

Vzhledem k tomu, že údaje za rok 1966 jsou pouze za ČSSR, i ostatní údaje jsou uváděny za celou republiku. Mezirepublikové rozdíly v roce 1984 jsou statisticky nevýznamné; v roce 1990 i 1992 jsou difference mezi republikami větší. Přitom je zajímavé, že v roce 1990 jsou odhady spravedlivých příjmů vyšší zhruba o 10 % na Slovensku, a to u všech profesí. O dva roky později jsou vyšší pouze u profesí manuálních, kdežto nižší u ostatních. (Větší setrvačnost socialistických postojů.)

Údaje uvedené v tabulce dokládají tyto posuny: Mezi roky 1966 a 1984 zůstal žebříček profesí v podstatě zachován s tím, že se snížila diferenciace mezi manuální a nemanuální prací (srovnej lékař a kvalifikovaný dělník), tj. respondenti vyjádřili souhlas s nivelizací vzdělanostních rozdílů, zdůraznila se pozice vybraných profesí (horník) a pravděpodobně pozice v mocenské hierarchii a řízení (mistr, ředitel). To odpovídalo reálnému vývoji v tzv. normalizaci, tj. plnému obnovení totalitně rovnostářských vztahů.

Mezi roky 1984 a 1990 se změnil názor na příjmy za nekvalifikovanou práci (srovnej nekvalifikovaný dělník a automechanik), stoupla "příjmová prestiž" nemanuálních vysokokvalifikovaných profesí, relativně poklesly navrhované příjmy v řídicích funkcích. Zůstalo příjmové zvýhodnění vybraných profesí jako je horník a zdravotní sestra.⁷ Malí podnikatelé se zařadili nad kvalifikované manuály (a mistry), ale hluboko pod vysoce kvalifikované specialisty.

Mezi roky 1990 a 1992 se opět zhodnotila řídicí (ředitelská) pozice, stabilizoval se rozdíl mezi manuální kvalifikovanou a nekvalifikovanou dělnickou prací, mezi dělnickými a vysoce náročnými profesemi (lékař). Výrazně si polepšili drobní či střední podnikatelé. Odhad spravedlivých příjmů je řadí na roveň vysoce odborných a odpovědných povolání. Je možné, že do "spravedlivého příjmu" majitelů obchodů veřejnost promítá nutnost splácení úvěrů, nájmu, nutnost stálého investování, takže odhadované částky nejsou vlastně příjmem určeným pro spotřebu. Pro toto logické vysvětlení nemáme ale v datech dostatečnou oporu.

Celkově je možno uzavřít tuto část analýz konstatováním, že prestižní škála profesí (i v rozměru spravedlivé příjmové diferenciace) se po rozkolísání v polistopadovém období stabilizuje v poloze, která odpovídá víceméně stratifikaci společnosti podle majetku a moci, stejně jako podle vzdělání a kvalifikace. Určitá setrvačnost názorů ze sedmdesátých a osmdesátých let se projevuje pouze u velice konkrétních profesí (horník, důstojník), nikoli v obecnějších dimenzích (jako bylo podcenění střední nemanuální práce, přecenění profesí průmyslové a zemědělské velkovýroby atp.).

⁷) Možné vysvětlení pro tento výsledek spočívá ve "zviditelnění" těchto povolání v tisku během první poloviny roku 1990. Jednak probíhala rozsáhlá kampaň kolem katastrofální zdravotní situace horníků a jednak se diskutoval problém odchodu zdravotních sester do zahraničí (Rakouska, Německa) a porovnával se jejich výdělek u nás a jinde.

2. Porovnání české škály prestiže povolání 1992 s mezinárodní škálou

V již zmíněné práci z roku 1977 D. J. Treiman prezentoval rozsáhlou škálu prestiže profesí, vytvořenou empiricky zprůměrováním skóre zjištěných výzkumy prestiže v 60 zemích. Je přesvědčen - a přináší pro to empirické doklady - že tato škála má platnost mezinárodně použitelné škály prestiže, víceméně platné pro podstatnou část soudobých společností a dosti odolné proti vlivu historických změn.

Tabulka 4. Přehled odlišností a shod v pořadí jednotlivých profesí v mezinárodní škále a v české škále 1992
(Velikost odchylky znamená počet míst v pořadí: "+" = vyšší, "-" = nižší zařazení v naší škále než v mezinárodní)

Název povolání	Velikost odchylky
Horník	+26
Řidič autobusu	+15
Zpěvák populární hudby	+14
Strojvedoucí	+13
Řezník	+12,5
Stavbyvedoucí	+11,5
Majitel realitní kanceláře	+11,5
Majitel malého obchodu	+11
Bankovní úředník	+10
Profesionální sportovec, celník, zemědělský dělník, zedník, kombajnér, učitel střední školy, učitel základní školy, zdravotní sestra, herec, řidič nákladního auta	+5 až +9
Lékař specialista, ministr, profesor vysoké školy, obvodní lékař, prezident akciové společnosti, starosta města, vedoucí odboru na ministerstvu, advokát, vědecký pracovník, ředitel průmyslového podniku, konstruktér, projektant, předseda zemědělského družstva, spisovatel, policista, novinář, agronom, zootechnik, operátor, vychovatelka, soukromý zemědělec, mistr v továrně, automechanik, optický mechanik, opravář televize, nástrojař, prodavačka, malíř pokojů, taxikář, kominík, číšník, servírka, pomocný dělník ve skladu, vrátný, asfaltér, dlaždič, uklízečka, kopáč, popelář	+4 až -4 (shoda)
Účetní, pouliční prodavač, soustružník, poštovní doručovatelka, kadeřnice, průvodčí, krejčí, poslanec parlamentu	-5 až -9
Řádová sestra	-18,5
Kněz, duchovní	-19,5
Tajemník politické strany	-21,5
Referent obvodního úřadu	-23
Knihovník	-27,7
Sekretářka	-27,7
Voják z povolání	-29,5

Upozorňuje přitom, že přesněji vystihuje poměry v zemích na vyšších stupních industriálního vývoje, a zaznamenává rovněž jisté odlišnosti mezi ní a mezi škálami získanými ve výzkumech v zemích "reálného socialismu".

Pro nás je existence takové mezinárodní škály předpokladem pro srovnání našich empirických zjištění se zjištěními platnými spíše pro vyspělejší země s tržním hospodářstvím. Srovnání je tudíž určitým nastavením zrcadla pravděpodobné budoucnosti našim soudobým poměrům.

Treiman mimo jiné uvádí tabulku korelací skóreů prestiže z výzkumů v jednotlivých zemích se standardní mezinárodní škálou. Průměrná korelace dosáhla hodnoty 0,910, přičemž korelace vůči polské škále činila 0,820, sovětské 0,837, jugoslávské 0,809 a vůči Brennerově a Hroudově československé 0,610 (prestiž byla zjišťována nepřímou přes příjem). Dodatečně vypočetl Treiman korelaci mezi standardní škálou a skóre z Kaprova šetření 1969 s výsledkem 0,842 [Treiman 1977: 176, 180].

Proveďme i pro rok 1992 tento základní propočet korelace s mezinárodním standardem. Pro většinu 70 šetřených profesí nebylo obtížné najít přesné ekvivalenty v mezinárodní škále. V několika případech bylo nutné stanovit mezinárodní bodovou hodnotu profese uvedené v českém seznamu buď jednoduchým výpočtem (prestižní skóre majitele malého hotelu byl vypočten jako průměr z profesí "Hotel manager" a "Restaurant owner", podobně hodnota prestiže profese vědeckého pracovníka jako průměr z prestižních skóreů vědců z několika oborů), nebo rozhodnutím o tom, že profese jsou analogické (prestiž předsedy zemědělského družstva byla uvažována jako prestiž "Large farmer", kopáč byl ztožněn s "Unskilled construction labourer" apod.). Při všech omezeních dosáhl koeficient korelace hodnoty 0,885. Korelace je poměrně vysoká a dokládá další přiblížení naší struktury prestiže mezinárodním poměrům. Současně je ale patrné, že nedosahuje průměrné hodnoty korelací mezi standardní škálou a škálami národními, tím méně pak ještě vyšších hodnot korelací se škálami vyspělých industriálních zemí s tržní ekonomikou. To ukazuje na některé přetrvávající odlišnosti mezi strukturou prestiže u nás a ve světě.

Téměř pro všechny výraznější odlišnosti existuje poměrně jasné věcné a logické vysvětlení odvozené a) od přežívání minulých poměrů a postojů (horník, kněz, řádová sestra, řezník, profesionální sportovec, stavbyvedoucí), b) od negativní reakce na minulé poměry (tajemník politické strany, referent, sekretářka, voják z povolání), c) od reakce na čerstvé transformační jevy (poslanec, bankovní úředník, majitel realitní kanceláře, majitel malého obchodu). Obdobná vysvětlení existují i pro řadu menších odchylek. Ve shodách pak zjišťujeme jednak již dávno existující společné rysy prestižních struktur, které se již v šedesátých letech výrazně prosadily navzdory odlišnostem sociálního uspořádání, jednak některé momenty odrážející nově se tvořící struktury. Právě věcná a logická vysvětlitelnost velké většiny shod a rozdílů obou prestižních škál znamená mimo jiné i smysluplnost zavedení české prestižní škály do výzkumů naší soudobé společnosti.

3. Příjmová versus prestižní kompenzace pracovní role

Již v úvodu jsme upozornili na to, že prestiž může být chápána jako jedna, v daném případě spíše morální společenská kompenzace výkonu pracovní profesionální role. Je proto důležité zjistit, do jaké míry je tento druh kompenzace v souladu s jiným, obecně uznávaným druhem kompenzace, jímž je (hrubý) pracovní příjem z hlavního zaměstnání, jenž by měl vyjadřovat adekvátně skutečnou míru materiálního ocenění výkonu této role.

Na základě pracovního zařazení jsme všem těm respondentům, jejichž profese se buď jmenovitě vyskytly v prestižní škále nebo jim byly velmi blízké, připsali prestižní skór (znak PREST1, resp. PREST2). Protože šetření obsahovalo analogické údaje z oblasti pracovního zařazení, příjmů, vzdělání apod. i pro partnery dotazovaných, bylo možné z důvodů zvětšení analytického souboru vytvořit spojený soubor respondentů a partnerů. (Pro zachování odpovídajících demografických relací je třeba při tomto kroku uvažovat svobodné případně rozvedené respondenty s vahou 2.) Informaci o takto vytvořených analytických souborech podává tabulka 5.

Tabulka 5. Kvantitativní údaje o souborech s připsanými prestižními skóry

Zahrnutí jednotlivci	PREST1		PREST2	
	N	%	N	%
Dotázaní	602	37,6	976	61,1
Dotázaní + partneři	1 254	39,4	1 965	61,7

Z tabulky 6 vyplývá, že obecné hodnocení prestiže povolání se velmi těsně přibližuje k objektivně (expertně) stanovené složitosti práce. U třídních charakteristik se tato vazba poněkud oslabuje intervencí vlastnických vztahů a zejména přílišného respektování odvětvového členění a dělby práce na manuální a nemanuální. Totéž platí v ještě větší míře pro charakter práce, absolutizující členění na výrobní a nevýrobní odvětví a manuální/nemanuální práci. Různá členění skupin povolání a odvětví pak již svým seřazením vždy zachycují velmi výrazně horizontální diferenciaci profesí a jsou s prestižními škálami zřetelně asociovány (vazba vyjádřená koeficientem kontingence C_{norm}). Ne ve všech případech platí, že spolu s vysokou asociací existuje stejně silná korelační vazba ve smyslu vysoké hodnoty pořadové korelace. Nejnázorněji to dokládá porovnání prestiže (PREST1) s obvykle užívaným třídním členěním sociální struktury (EGP) nebo s dělením na nemanuální a manuální profese. Rozdílnost v hodnotách koeficientů dokládá, že hierarchie profesí podle prestiže a jejich hierarchie podle třídního schématu, resp. charakteru práce jsou dosud rozdílné věci.

V tabulce 6 zároveň uvádíme i vazbu profesních charakteristik a příjmu.

Tabulka 6. Přehled koeficientů kontingence a pořadové korelace pro vztahy profesních charakteristik a škál prestiže, resp. údaje o příjmu

Profesní charakteristiky	PREST1		PREST2		PŘÍJEM	
	C _{norm}	RS	C _{norm}	RS	C _{norm}	RS
Složitost práce	0,78	0,88	0,71	0,77	0,38	0,37
Třídy EGP 10 kat.	0,79	0,68	0,73	0,72	0,36	0,28
Třídy EGP 7 kat.	0,79	0,68	0,72	0,73	0,35	0,28
Manuální/nemanuální	0,67	0,57	0,69	0,63	0,31	0,22
Hlavní skupiny ISCO	0,80	0,50	0,74	0,65	0,32	0,15
Odvětví	0,72	0,16	0,68	0,23	0,43	0,05
Vzdělání	0,61	0,61	0,59	0,63	0,36	0,33

Tabulka 7. Třídní struktura společnosti (EGP) a prestiž povolání (kategorizovaná zhruba podle kvantilového rozložení)

EGP skupiny	Prestiž					celkem
	1	2	3	4	5	
Vyšší odborní	90,8	1,3	7,9	-	-	12,3
Nížší odborní	71,8	20,5	5,8	1,9	-	16,7
Rutinní neman.	-	4,6	38,8	44,8	11,8	24,6
Rut.tech., mistři	-	100,0	-	-	-	7,3
Kvalif. dělníci	-	16,3	52,6	17,8	13,3	21,8
Nekval. dělníci	-	6,0	19,0	-	75,0	13,6
Zemědělci	-	17,4	-	8,7	73,9	3,7

Výsledné údaje názorně dokumentují, v čem se prestižní struktura rozchází s nejfrekventovanějším pojetím sociální struktury. Rutinní nemanuální profese se těší podstatně nižší vážnosti než rutinní technické práce a nižší stupně řízení ve výrobě, a dokonce méně než kvalifikované dělnické profese. Vysoký stupeň shody prestižního hodnocení se složitostí práce však napovídá, že v řadě případů tu veřejné mínění reflektuje celkem zdůvodněné věcné charakteristiky pracovních činností místo formálního členění na práce nemanuální a manuální, výrobní a nevýrobní, z kterých do jisté míry vychází klasifikace EGP.

Po základním informativním přehledu souvislostí mezi profesní strukturou společnosti a prestiží se vraťme k otázce kompenzací (tabulka 6). I když distribuce pracovních příjmů není předmětem této stati, je na první pohled zřejmé, že příjmová diferenciací je vázána mnohem méně těsně na kteroukoli relevantní diferenciaci profesí, než je tomu u prestižní škály. Podstatně menší těsnost vztahu ke složitosti práce však současně ukazuje, že tato slabší determinovanost úrovně příjmů platí především pro nejdůležitější dimenzi individuálních pracovních zásluh, již je právě složitost, tvořivost, objektivní kvalifikovanost práce (meritokratický princip odměňování).

V této chvíli disponujeme prvky potřebnými k sestavení matice pořadových korelací mezi rozhodujícími složkami profesně kvalifikačního postavení na straně

jedné a dvou hlavních typů společenské kompenzace za výkon pracovní role na straně druhé.

Tabulka 8. Matice pořadových korelací proměnných charakterizujících pracovní kvalifikační postavení a pracovní kompenzace

	VZDĚLÁNÍ	SLOŽITOST PRÁCE	PŘÍJEM
PRESTI	0,61	0,88	0,43
PŘÍJEM	0,33	0,37	
SLOŽITOST	0,59		

Matice naznačuje, že v současné společnosti v zásadě funguje determinační vazba vzdělání - složitost práce - duchovní kompenzace pracovní role, zatímco determinační vazba vzdělání - složitost práce - pracovní příjem je stále ještě výrazně narušena neodpovídající distribucí příjmů. Ta je, jak je známo z jiných analýz [Večerník 1992], důsledkem vazby příjmů na celou řadu jiných determinačních faktorů. Je to především pohlaví a příslušnost k ekonomickému odvětví, patrně také ještě nová, dosud ne plně rozpoznaná segmentace trhu práce. Velký význam má stále ještě existující zadržování růstu platů v rozpočtové sféře.

Závěry

Díváme-li se na prestiž v její první funkci subjektivního korelátu objektivně dané skladby profesí, musí nás vedle zjevné kongruence české škály profesí se škálou složitosti práce a s mezinárodní škálou prestiže (obojí svědčí o značné míře adekvátnosti veřejného mínění o společenském významu profesí jejich objektivně dané a vývojově perspektivní hierarchii) zaujmout především existence jednotlivých případů inkongruence naší prestižní škály vůči mezinárodní škále. Z tohoto hlediska je nutno podrobněji (s přihlédnutím k výsledkům historického srovnání) analyzovat konkrétní odchylky u vybraných profesí. Jak jsme již uvedli, má většina extrémních diferencí logické vysvětlení, vyplývající z historické dynamiky či setrvačnosti. Na druhé straně nás nemůže při zkoumání problémů např. trhu práce nechat lhostejným ani stále ještě trvající přeceňování některých tradičních manuálních profesí (horník...), ani na druhé straně přehnané podceňování některých profesí nemanuálních (knihovník, sekretářka...). Mimořádné pozornosti pak vyžadují příčiny a zejména důsledky nedoceníení profesí jako je poslanec, státní úředník a především voják z povolání.

Ještě větší význam mají shromážděné informace pro zkoumání prestiže profesí jako "morální" kompenzace za výkon pracovní role. Především je zřejmé, že morální kompenzace přiděluje veřejné mínění vcelku podle meritokraticky pojatého principu, který se promítá i do prestižních struktur zjišťovaných ve vyspělých společnostech s tržní ekonomikou, tj. víceméně v souladu se složitostí, tvořivostí, objektivní kvalifikovaností povolání. Náležitě místo se dnes připisuje i profesím spjatým se soukromým podnikáním (některé z nich se dokonce poněkud přeceňují). Současné si veřejnost málo váží profesí, o nichž se domnívá, že se k penězům dostávají pokoutními cestami. Data, jež jsme uvedli, však dokládají, že takovéto ocenění profesí, jež by mohlo stimulovat další rozumný vývoj

transformačních procesů v ekonomice, se bohužel pouze z části shoduje s reálnou distribucí pracovních příjmů, která je také v mnohem menším souladu s objektivní složitostí práce. Výsledky výzkumu prestiže jsou zřetelným dokladem, že u obyvatelstva zraje vědomí nezbytnosti změn společenských kompenzací ve prospěch kvalifikované, složité a tržně úspěšné práce mnohem rychleji než ve strukturách, které rozhodují, popř. spolurozhodují o distribuci příjmů.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. Vzděláním matematik, vědeckou aprobační sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídění struktury a stratifikace společnosti.

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zbývajících se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace [1969]. Po nucené přestávce zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálních a politických věd UK. V současné době pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 a řadu článků v Sociologickém časopise.

Literatura

- Alesto M., H. Uusitalo 1980. *Prestige and Stratification*. Helsinki - Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 15.
- Barber, B. 1957. *Social Stratification. A Comparative Analysis of Structure and Process*. New York: Harcourt, Brace and Comp.
- Brenner, V., M. Hrouda 1967. "Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání." *Sociologický časopis* 3: 541-550.
- Brenner, V., M. Hrouda 1968. "Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání." *Sociologický časopis* 4: 43-54.
- Hatt, P. K., C. C. North 1947. "Jobs and Occupations." *Opinion News*, Vol. 9. Chicago: National Opinion Research Center.
- Inkeles, A., P. H. Rossi 1956. "National Comparisons of Occupational Prestige." *American Journal of Sociology* 61: .
- ISCO (*International Standard Classification of Occupations*) 1969. Revised Edition 1968. Geneva: International Labor Office.
- Kapr, J. 1969. "Prestiž povolání." In *Československá společnost*, ed. by P. Machonin et al. Bratislava: Eposha.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Eposha.
- Obrdlík, A. 1937. *Povolání a veřejné blaho*. Praha: Masarykova sociologická společnost v nakladatelství Orbis.
- Svalastoga, K. 1959. *Prestige, Class and Mobility*. Copenhagen: Gyldenhdal.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: The Academic Press.
- Tuček, M. 1991. "Sociální diferenciacie v profesní sféře ve vědomí československé populace." *Sociologický časopis* 27: 504-518.
- Večerník, J. 1992. "Změny v příjmové nerovnosti 1988-1992." *Sociologický časopis* 28: 666-684.

Summary

There are two legitimate assumption concerning occupational prestige in East-European countries. First, there is no doubt that state socialism has brought significant deviations in the national prestige scales from the scale representing an international standard. Second, post-communist social transformation is supposed to bring the national prestige scales of the former communist countries closer to the prestige scales of advanced industrial nations with market economies.

The principal objective of this paper is to confront these two assumption with the results from surveys carried out in the former Czechoslovakia in 1967, 1990 and 1992.

The prestige scale of 1967 was typical for a state-socialist society: very high scores for occupations in the state administration, ideologically "forced" high prestige for specific groups in the working class (e.g. miners), relatively low scores for some groups of professionals (e.g. teachers), etc.

The survey carried in 1990, just one year after the collapse of the communist regime, already showed an effect of the political change: a drop in the prestige scores of army officers, and the political and state bureaucracy. At the same time we may notice an increase in prestige of occupations that were for various reasons underestimated during the period of state socialism: teachers, some groups of professionals often stigmatized by their support for communist regime (journalists, writers, etc.), and middle-rank professionals (such as nurses and foremen). Quite high ranking is given to private entrepreneurs (private farmer, shop-owner, etc.). There are still some residues of the past, however: the relatively high position of coal miners (actually higher than in 1967), low scores for priests, bank-clerks, etc. The prestige scale shows that the transformation of society is in its very beginning.

More changes are visible in the prestige scale measured in the fall of 1992. The greatest drops were found for coal miners, farm workers, and for typical working-class occupations, but also for private farmers and foremen. On the other hand, the prestige of bank-clerks, secretaries of political parties, army officers and policemen has increased since 1990.

As a result, the present prestige scale in the Czech Republic shows both the influence of the past and the effect of the unusual dynamics of change during the last three years.

By comparing correlations of the Czech occupational prestige scale with Treiman's international standard scale in 1967 and in 1992, the authors reach the conclusion that though the national occupational prestige scale is getting closer to the international scale during the transformation, its deviation from the prestige scale typical for advanced industrial nations with market economies is still quite large. However, results of additional analyses indicate that, in general, the prestige of occupations traditionally connected with "human capital" (education) and with the complexity of work is increasing. The authors also demonstrate that this tendency seems to be stronger than the tendency of education and complexity of work to predict higher wages or incomes.